

19. YÜZYIL İDEALİST FELSEFE AKIMI VE WEBERCI GÖRÜŞ

*Münir Koştaş**

19. Yüzyıl idealist felsefe akımı, 18. Yüzyılın ikinci yarısında İ.Kant ile başlayan, Fichte, Schelling ve nihayet Hegel'de (1770-1831) rasyonalizme bir tepki olarak ortaya çıkıyordu. Kant'dan sonraki bu Alman idealistlerinin temel fikirleri bir sisteme ulaşmaktı¹. "Sistem" düşüncesi ise daima ayrıntıları birleştirmek, karşıtları uzlaştırmak ister. Sistemde bütün düşünceler, tek bir ana önermeye sıkı sıkıya bağlanır. Fichte doktrinine "ben"i çıkış noktası olarak almış, bütün karşıtlıkları (zıtlıkları) bu temel üzerinde ortadan kaldırmayı denemiştir. Schelling, ayrıntıları, hepsinin içinde erimiş oldukları bir kökte (başlangıçtaki "aynılaşmamış" -indifference-) birleştirmek istemişti. Onun için Schelling'in doktrinine "aynılık" -Özdeşlik-felsefesi demişti. Bu sistem düşüncesi, diğer bir ifadeyle, karşıtları uzlaştırmak denemesi, Hegel'de Alman ideallizminin bu üçüncü düşünüründe en yüksek olgunluğa erişecektir².

Hegel'e göre, bu manada varlık (evren) diyalektik olarak gelişen bir süreçtir. Evren (varlık) bir ilkenin, bir ilk temelin kendisini açması, belli bir hedefe (telos) doğru gelişmesidir. Bütün varolanların bütün varlık çeşitlerinin arkasında ve temelindeki bu ilkeye Hegel, bazen "ide", "akıl", "cevher" ya da "ruh" (geist) diyordu. Adlarından da anlaşılacağı gibi bu ilke, manevi mahiyettedir.

İdenin gelişmesinde en son, en yüksek basamak, kendisini sırasıyla san'at, felsefe ve din'de gerçekleştiren "mutlak geist", tarih boyunca ortaya çıkmış olan-birbiri ardınca-devletler, milyonların yerine getirerek göçüp gitmişlerdir. Devletlerin ölümlü oluşlarına mukabil sanat, din ve felsefede "ide"nin bütün insanlık tarihi boyunca uzanan sürekli bir gelişmesi bulunmaktadır.

Hegel'in bu idealist felsefesi 18. asrın ikinci yarısından itibaren Alman düşünce sisteminde etkili olmuş ve manevi değerlerin yükseltilmesi, "Aydınlanma Devri"nin akılcı "rasyonalist" doktrinleri karşısında geniş çapta yankı uyandırmıştır. Ancak, Hegel'in öğrencisi olarak Marx, bu doktrinini diyalektik yapısını koruyarak muhtevasını (içeriğini) değiştirmek suretiyle, ona maddeci bir hüviyet kazandırmıştır. Bilindiği gibi, Marx'a göre, tarihin gelişim çizgisi aslında "akıl" (geist) değil, iktisadi faktörlerin bir yansımasıdır. Hegel'in ölümünden hemen sonra felsefi düşüncesinin böylesine ters-yüz edilmesine karşılık, idealist felsefesinin uzantısını öteki kutupta,

* Ankara Üniversitesi'nde Sosyoloji Doçenti

yani Marx Weber'de görebiliriz. Bu defa Hegel'in idealist felsefesi, diyalektik yapısı değiştirilmek suretiyle, muhtevası(özü) ön plana alınmıştır. İşte bundan dolayıdır ki, pekçok ilim adamı Marx Weber ile Karl Marx arasındaki bu garip benzerliğe dikkati çekmişlerdir³.

Weber ile Max Arasındaki Benzerlikler ve Farklılıklar

Amerikan Sosyolojisi literatüründe yer alan David Reisman, özellikle Wright Mills, hem Max'a hem de Weber'e bağlıdır. Joseph Gobel'e göre (Marxist yorumcu), bu düşüncelerin en canlı temsilcisi David Reisman'dır. Bu yazarın meşhur eseri "Yalnızlık Kalabalık" adını taşır. Reisman üç türlü sosyal karakterden bahseder ki, bunlar da;

- a) Geleneklerin belirlediği şahsiyet (tradition directed),
- b) Dıştan (harici) belirlenen şahsiyet (outer-directed),
- c) İçten (dahili) belirlenen şahsiyet, yani Weber'in "pürüten'inin". Amerika'da aldığı şekildedir⁴.

Herbert Marcuse, "Sovyet Marxismi" adlı eserinde, "Homo Sovieticus" ile Weber'in "pürüten'inin temel şahsiyet benzerliklerine dikkati çeker. Meşhur Erich Fromm da, Pürüten dünya ile aşırı ırkçı dünya arasındaki yapı benzerliklerine işaret eder. "İnsanın kaderinin önceden tayin edildiği şeklindeki Calvin'ci düşünceyi burada anmak yerinde olur. İnsanlar arasında temelden bir eşitsizlik söz konusudur. Bu inanç, Nazi ideolojisi ile yeniden doğmuştur. Calvin'e göre insanlar iki türdür (Yaratılıştan): Kurtulmuşlar ve lanetlenmişler. Demekki insanlar eşit olarak doğmuyorlar. İnsanların irki kökenlerine göre "birbirlerine eşit olmadıkları" doktrini, bu inancın kılık değiştirmiş bir doğrulaması değil mi?

J. Gobel, daha da ileri giderek, Weber'i Marxist anlayışa şaşılacak kadar yaklaşan bir fikir adamı olarak belirittikten sonra, bilhassa onun "Din Sosyolojisi"nin ikinci bölümünde Hind ve Çin dinlerine ait görüşlerine temas etmekte, Güney Çin'deki büyük su kanalları ve Manderenlerin sosyal varlıkları ile ideolojik görüşlerinin "Asya tipi" üretim tarzının teorisyenlerinden biri olarak karşımıza çıktığı tezini savunur⁵.

Özet olarak ifade etmek gerekirse, Weber ile Marx arasındaki bu benzerlikler ne olursa olsun, Weber'e göre din olayı, (veya din vakıası) iktisadi olayın neticesi değil, onun bir şartı olarak ortaya çıktığıdır. Ancak, bazı Marxist ilim adamları, "tarihi maddecilik, ideolojinin (ister dini, ister din dışı) iktisat üzerine etki yapabileceğini hiçbir zaman inkar etmediği" düşüncesindedirler⁶.

İdeoloji ve Zihniyet

Ekonomi ve dini bir "müessese olarak ele almak başka" bu sistemlerin birbirlerini etkilediklerini ileri sürmek tamamen başka şeylerdir. Mesela, "kapitalizmin, Protestan ahlakının -zihniyetinin- bir neticesi olduğu tezi, kapitalist iktisat sisteminin

dışından iktisadi olmayan bazı unsurlar tarafından yönlendirildiği anlamına gelir ki, bu da bir ölçüde "ideoloji" ile "zihniyet" arasında bir ağ olup olmadığını araştırmayı gerekli kılar.

Weber'in zihniyetin temsilcisi olarak kabul edilebilecek olan Sabri Ülgener'in yaklaşımına bakılacak olursa, "ideoloji" ile "zihniyet" arasında oldukça büyük bir fark vardır. Ülgener'e göre, "ideoloji ilk bakışta mahz (saf) hakikat ifadesi olduğu zannedilmekle beraber, fiiliyatta ekseriya muayyen bir zümrenin menfaat ve idcilerini tahakkuk ettirmek için ileri sürülmüş bir fikir tarzıdır: Bu manada komünist yahut faşist ilh ekonomi ideolojilerinden bahsedilebilir. ZİHNİYET ise, uzun asırların üst üste yığıldığı ve muayyen zümrelerin şahsi arzu ve iradelerinden müstakil olarak şuur altında tamamıyla insiyaki hale getirdiği fikirlerin heyeti umumiyesidir: İktisat zihniyeti bu suretle kendisini, arkasına ekseriya haris menfaatlerin gizlendiği idelerden yani ideolojilerden kolaylıkla ayırır⁷.

Şerif Mardin, "Protestan Ahlâkını, kapitalizmi, gelişmiş kapitalizm haline getiren inanç sistemleri olması sebebiyle "ideoloji" olarak vasıflandırmaktadır. Mardin bunu şöyle belirtmektedir⁸.

Max Weber, Kapitalizmin teşekkülünde Marx'ın belirttiği etkenlerin yanıbaşında bazı "ideolojik" unsurları katmıştır. Ona göre, kapitalizmi gelişmiş kapitalizm haline getiren bu etkenlerdir. Bu etkenlerin tümü "Protestanlığın dünya görüşü" kavramı altında toplanabilir. Protestanlığın Calvinist şeklinde kendi amaçları için değil, Allah'ın verdiği tabiat intizamını gerçekleştirmek için dünyaya geldiği inancı, bu sistem içindeki insanları toplumun rasyonel yönlerini geliştirmeye yönlendirmiş ve böylece pazar mekanizmasının rasyonellik unsurlarını bir Allah görüntüsü olarak kabul edilip onları mekanizmasının rasyonellik unsurlarını bir Allah görüntüsü olarak kabul edilip onları kullanmaya sevk etmiştir. Calvinizmin, elde edilen zenginliklerin şahsi çıkarlar için kullanılmayacağı fikri ise birikmeye yolaçmıştır. Fakat bunun yanında başarının Allah'ın kulunu sevdiğine dair bir işaret olarak kabul edildiği için şahıslar Calvinizm'de çalışkan olmaya sevk edilmişlerdir. Böylece, şekillenmeye başlamış olan kapitalizm Weber'e göre çok daha billurlaşma imkanı bulmuştur⁹.

Yukarıda da görüldüğü gibi, Protestanlıkta mevcut olan inanç ve dünya görüşü -insanın kendi amaçları için değil, Allah'ın verdiği düzeni ayakta tutmak anlamında- yüksek seviyede şuurlu bir zihniyet oluşturmaktadır ki, bu da Ş. Mardin'e göre işin "ideoloji" yönünü teşkil eder.

Zihniyet ile ideoloji arasındaki münasebet, aynı zamanda "ahlâk dünyasını da içine alır. Zira, fikirlerimiz ve buna dair dünya görüşlerimiz temelde inanç, değerler ve tutumlarımızın etkisi altında gelişir. İdeolojiyi, insan ve toplumun geliştirdiği insan, toplum ve evrene ait kapsamlı, şuurlu ve ahlâki inanç sistemlerinin bir biçimi olarak tanımlayan görüşlere de rastlıyoruz¹⁰.

Weber'in "Protestan Ahlakı ve Kapitalizm'in Ruhu" adlı eseri -ki bu Sabri Ülgener'de "Ahlak ve Zihniyet Dünyası" şeklinde takdim edilmiştir¹¹, iki düşünür arasındaki mevcut yakınlığı belirler.

İktisat ahlaki iktisadi organizasyon şekillerinin basit bir fonksiyonu olmadığı gibi, o şekilleri kendi başına ve kendi içinde yoğurup şekillendirdiği de söylenemez. Weber de bu hususa işaret etmektedir. Weber'den mülhem olarak S. Ülgener bunu şöyle ifade ediyor: "İktisat ahlaki hiçbir zaman yalnız din ile tayin edilmiş değildir. Bilakis ekonomik-coğrafi faktörlere ve tarihi olgulara geniş ölçüde bağlı olmak üzere kendine has bir kuruluşa sahiptir ve bu haliyle insanın dini ve diğer türlü manevi etkenlerle dünyaya karşı takındığı tavır ve davranıştan ayrı ve bağımsız bir varlık sürdürdüğü söylenebilir. Ama yine de: İktisat ahlakının belirleyicilerinden/ determinantlarından biri -dikkat edilsin ancak biri- yaşama tarzını düzenleyen dini motiflerdir"¹².

Bu görüşe göre kapitalizm sadece bir iktisadi görüş değil, bir zihniyet olarak ortaya çıkar ve büyük ölçüde Marx'ın tek yönlü olarak "tarihin akışını belirleyen iktisadi faktörlerdir" tarzındaki düşüncenin tam aksidir. Bununla beraber, Ülgener'in deyişiyle "kapitalizmi, söz gelişi kapitalizm yapan yalnız dış görünüşü ile para, sermaye akımı, yahut o akımların gövdeleştirdiği kuruluşlar değil, aynı zamanda belki daha önemli ölçüde çağın tipik insanının davranış biçimi, tercihleri ve bütün bunların toplam ifadesi olan yaşayış normlarıdır"¹³.

İktisadi Zihniyet, bir "yaşama stili" olarak karşımıza çıkarken daha ziyade "davranışımızın dokusu dışında değil, özünde ve yapısında olan bir şeyin, fiil ve hareketlerimizin iç ve öz mahdudur. İktisat ahlaki ise, belli bir hareket kuralının takipçi, yerine göre emredici faktörü olarak davranışımızın üstünde ve karşısındadır. Birinde ayrılık gayrılık diye birşey yok, öbüründe bir karşı karşıya geliş, bir çekişme, en azından bir diyalog"¹⁴.

Bu konuda Sorokin ise şöyle demektedir: "Modern kapitalizmin ruhu, Protestanlığın ruhudur, onun davranış kurallarıdır ve onun pratik ahlakıdır. Modern kapitalizm, meydana gelmesinden önce, Protestan dininin alanında, evvelen hissedilmiş, kültive edilmiş ve hazırlanmıştır. Kapitalizmin ruhu kapitalizmden önce kendini göstermişti"¹⁵. Weber'e göre de zaten, ekonomik bir organizasyondan önce, ideolojik faktörler gelir ve onun şartlarını hazırlar¹⁶.

Sonuç olarak, Weber'in iktisadi zihniyeti bir noktada Protestanlığın "Püritan" ahlak tarzında nasıl kapitalizm sürecini meydana getirdiği gerçeğine dayanır. Böyle bir bakış açısı ve taklit metodu, Orhan Türkdoğan'ın da ifade ettiği gibi, "herşeyden önce Hıristiyan Dünyasının kendine has inanç sistemleri, değer yargıları ve davranış kalıplarının bir yorumlanmasıdır"¹⁷.

S.F. Ülgener de araştırmalarında hareket noktası olarak, kendi toplumumuza yönelmek suretiyle iktisadi yapımızı biçimlendiren norm ve zihniyeti tesbit etmek

suretiyle yeni sistemler karşısında bir durum tesbiti yapmıştır. Ne var ki S. Ülgener'in bu tesbitleri, günümüz Batı Sosyolojisinde en azından Marx kadar etkili olan Weber'in, Türk Sosyolojisinde yeteri kadar yer alamadığı, birkaç incelemenin dışında, hiçbir yankı uyandırmamış olması çok düşündürücüdür.

DİPNOTLAR

- 1- Bkz. Macit Gökberk, Felsefe Tarihi, İstanbul 1961, ss. 468-469.
- 2- Bkz. Coşkun San, Max Weber'de Hukukun ve Meşru Otoritenin Sosyolojik Analizi, İstanbul, 1971, s. 30.
- 3- Joseph Gobel, Max Weber'in Din Sosyolojisi, Çev. Ümit Meriç, Yeni İnsan Mecmuası, 1972, Alexander Rustow, "Sombart'ın Kapitalizm Telakkisi ve Tarihçi Mektebin İlmî Hedefleri" İktisat Fakültesi Mecmuası, C. 3, No. 1-2, 1941-1942, s. 86 vd.
- 4- Joseph Gobel, a.g.m.
- 5- Joseph Gobel, a.g.m.
- 6- Roger Graudy, "Sosyalizm ve İslam", (Çev. N. Şehsuvar, Tarihsiz), ss. 42-43.
- 7- Sabri Ülgener, "İktisadî Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri" İktisat Fakültesi Mecmuası, C. 2, Nisan/Temmuz 1941, s. 3-4. Keza aynı yazarın "Darlık Burhanları ve İslam İktisat Zihniyeti", İstanbul 1984, s. 9.
- 8- Ş. Mardin'e göre "ideoloji", "kitle toplumunun belirmesiyle beraber önem kazanan inançlardır. İdeoloji bu anlamda daha çok "idare edilen"lerin arasında yaygın yönlü fakat sınırlı, belirli fikir kümelerinden meydana gelir".
"İdeolojiler, sert ideoloji ve yumuşak ideoloji olarak ikiye ayrılır. "Sert" ideoloji sistematik bir şekilde işlenmiş, temel teorik eserlere dayanan seçkinlerin kültürüyle sınırlandırılmış, muhtevası kuvvetli bir yapıdır. "Yumuşak" ideoloji ise, kitlelerin çok daha şekilsiz inanç ve bilgisel sistemlerdir". (Şerif Mardin, Din ve İdeoloji, Ankara, 1969, s. 6)
- 9- Ş. Mardin, a.g.e., s. 6, 8, 24.
- 10- Doğu Ergil, İdeoloji ve Milliyetçilik, Ankara, 1983, s. 13.
- 11- S.F. Ülgener, "Zihniyet ve Din" "İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı", İstanbul, 1981, s. 27.
- 12- S. Ülgener, yukarıda zikredilen eser.
- 13- S. Ülgener, a.g.e.
- 14- S. Ülgener, Zihniyet, Aydınlar ve izm'ler, İstanbul, 1983, s. 15.
- 15- P. Sorokin, Çağdaş Sosyoloji Teorileri, İstanbul, 1972, s. 216.
- 16- P. Sorokin, a.g.e., s. 214.
- 17- O. Türkoğlu, Max Weber, Günümüzde ve Türkiye'de Weber'ci Görüşler, İstanbul, 1985, s. 23.